

КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОР ЖАНА АЛАРДЫН АР ТҮРДҮҮ СТИЛДЕРДЕ КОЛДОНУЛУШУ

«Катыштык сын атоочтор бир затты башка бир затка, орунга, мезгилге ж.б. мамилесине ылайык аныктайт. Бул үчүн катыштык сын уңгуга ар кандай сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Демек, катыштык сындын мааниси уңгу менен ага жалганган мүчөнүн маанисине байланыштуу түшүндүрүлөт. Мисалы: жазгы жумуш (мезгилдик өзгөчөлүгүнө ылайык аныкталды), айылдык адам (орундук өзгөчөлүгүнө ылайык аныкталды).

Катыштык сын атоочто билгизген ар түрдүү зат ар түрдүү даражада боло бербейт. Ошондуктан мындай сын атоочтор даража категориясы аркылуу өзгөрбөйт (илимийирээк китеп болуп айтылбайт, ашыгыраак китепкана болбойт). Буларга белгинин кемчил экендигин билдирүүчү мүчөлөр да жалганбайт.

Катыштык сын атоочтордун маанилери да бир өңчөй эмес. Бул жагынан алардын төмөндөгүдөй негизги топчолору белгиленет:

а) мезгилдик түшүнүктү белги катары көрсөтүүчү катыштык сын атооч. Булар мезгилди билгизген зат атоочтор, тактоочтордон жасалат: кышкы, түнкү, жайкы, жазгы (зат атоочтон жасалды), жазындагы, күзүндөгү, эртеңки, бүгүнкү, кечки (тактоочтон жасалды).

б) орун-мейкиндик түшүнүктөрдү белги катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: үйдөгү, тыштагы, короодогу (зат атоочтордон жасалды); мындагы, тигиндеги, ушундагы (тактоочтордон жасалды).

в) негиз аркылуу туюндурулган заттын бар же жок экендигин белги катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор балалуу киши, бактуу шаар, дарбазалуу үй; суусуз талаа, эмгексиз адам ж.б.

г) негиз аркылуу туюндурулган зат жалпылыктын, окшоштуктун бар экендигин белги катары көрсөтүүчү сын атооч: жердеги киши, сырдаш адам, класстагы бала, акылдаш адам ж.б.

Катыштык сын атоочтор мүнөздүү түрдө сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып, заттын башка бир нерсеге болгон катышына карай аныктагандыктан, бардык стилдерде бирдей колдонулбайт. Муну биз төмөнкү фактылардан байкайбыз. Мисалы, - луу мүчөсү аркылуу жасалган төмөнкүдөй сөздөр көбүнчө публицистикалык чыгармалардан кезигет.

Жемиштүү, таасирдүү, үнөмдүү, даңктуу, даназалуу, эпкиндүү, активдүү, ийгиликтүү, ишенимдүү, ынгайлуу, кубаттуу, азыктуу, кайраттуу, кубанычтуу, маанилүү, системалуу, сыймыктуу, атактуу, татыктуу. Мисалы: «Адамзаттын эң биринчи тарбиячысы сиздер **кайраттуу**, **сыймыктуу** энелер! Дайыма бар болуңуздар!», – деди губернатор («Ысык-Көл кабарлары», 25.05.2012). Жылдын катаалдыгына карабастан **кылкандуу** эгиндердин түшүмү жакшы болду («Ысык-Көл кабарлары», 25.08.2012). Финансы-кредит мекемеси берилген мөөнөттүн бүтүшү боюнча ошол акча каражаттарын алардын ээлерине кайтарып берүүгө **милдеттүү** («Кыргыз туусу», 05.10.2012).

Жогорудагы сөздөрдүн бардыгы – оң маанини билгизген сөздөр, алар адамдардын бул түзүлүшкө берилгендигин, эмгектеги жетишкен-диктерин белгилеген сөздөр. Ошондуктан мындай сын атоочтордун публицистикалык стилде, айрыкча, газетанын баш макаласында колдо-нулушу абдан орундуу. Анткени баш макала ар убакта учурда болуп жаткан мамлекеттик, жалпы элдик олуттуу мааниси бар маселелерди талкуулайт. Жетишилген ийгиликтерди белгилеп, кемчиликтерди жоюунун жолдорун көргөзөт.

Жогоркудай маанидеги сөздөр башка стилдер үчүн анча мүнөздүү эмес. Алардын айрымдары гана айтылуучу мазмунга жараша башка стилдерден орун алат. Мисалы, официалдуу стилде -луу мүчөсү аркылуу жасалган жогорку сын атоочтордун төмөнкүдөй түрлөрү колдонулат: активдүү, ишенимдүү, маанилүү, сыймыктуу, ишкердүү, татыктуу, жемиштүү.

*Кредиттик келишимдин бардык шарттарын аткарууга толук **ишенимдүү** болгондо гана ага кол коюу талап кылынат (Кыргыз туусу, 10.2012).*

*Күрөөнү алып коюп, аны сатууга **укуктуу** (Кыргыз туусу, 10.2012).*

*Финансы-кредит мекемеси берилген мөөнөттүн бүтүшү боюнча ошол акча каражаттарын алардын ээлерине кайтарып берүүгө **милдеттүү** (К.Т., 10.2012).*

*Ким бериптир сага мындай **укуктуу**? (Ч.А. III т. 347-б.)*

Ошентип, официалдуу стиль менен публицистикалык стилдин бул учурдагы милдеттери бири-бирине өтө жакын экендиги байкалат.

Публицистикалык стиль менен официалдуу стилден алынган төмөнкү мисалдардын жалпы маанисине көңүл бурсак да, жогоркудай жакындыкты сезебиз.

Официалдуу стилде буйруу, милдеттендирүү, укуктуу белгилөө кеңири орун алат. Ошондуктан мындагы -луу мүчөсү аркылуу жасалган бир катар сын атоочтор (жооптуу, милдеттүү, акылуу, укуктуу ж.б.) ушул мааниге ылайык колдонулган. Мисалы:

*Тынч чогулуш өткөрүүнү камсыздоо максатында ар ким бийлик органдарына билдирме берүүгө **укуктуу** (34-берене, 2, 14-б.).*

*Ар ким турак жайлуу болууга **укуктуу** (46-берене, 17-б.).*

*Жарандар мыйзамда каралган учурларда жана тартипте салыктарды, жыйымдарды төлөөгө **милдеттүү** (55-берене, 19-б.).*

*Өкмөт өзүнүн ишинде ушул Конституцияда каралган чектерде Жогорку Кеңешке отчет берет жана анын алдында **жооптуу** болот (85-берене, 33-б.).*

*Өкмөттүн токтомдору жана буйруктары Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында **милдеттүү** түрдө аткарылат (90-берене, 35-б.).*

-луу мүчөсү аркылуу жасалган катыштык сын атоочтор сейрек түрдө болсо да илимий стилден да табылат. Бирок алардагы негиздин (уңгунун) мааниси публицистикалык стилдегиден айырмаланып турат. Мисалы, алгебра менен физикада ушундай типтеги сын атоочтордон төмөнкүлөр колдонулган: кубаттуу (физикада, алгебрада), ширелүү, эттүү, чыктуу сыяктуу сын атоочтор ботаникада пайдаланылган. Кийинки сын атоочтордун өсүмдүк-төрдүн өзгөчөлүктөрүн билгизишинде ботаникада колдонулушуна ыңгайлуу шарт түзгөн.

Мисалы: 1. Ширелүү мөмөлөрдүн жумшак эти болот («Ботаника»).

2. Ширелүү мөмөлөрдүн башка түрлөрү да бар («Ботаника»).

3. Кээ бир мөмөлөрдүн жумшак эти өтө эле ширелүү болот («Ботаника»).

4. Мөмөлөрдү ширелүү жана кургак мөмөлөр деп бөлүшөт («Ботаника»).

5. Алма, алмурут, кара өрүк, алча, помидор, бадыраң адам баласына даамдуу, чыктуу мөмөлөр беришет («Ботаника»).

6. Клетканын суюктугу өсүм-дүктүн бышкан мөмөлөрүндө жана ширелүү, эттүү органдарында болот («Ботаника»).

7. Ширелүү мөмөлөрдү бир нече түргө бөлүшөт. («Ботаника»).

Көркөм чыгармада адам жана анын турмушу негизги ролду ойнойт. Ошондуктан бул стилде –луу мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор көбүнчө адамга тиешелүү белгилерди билгизет. Аны төмөнкү мисалдардан билебиз. Мисалы:

1. Сарыбай сейрек сары сакалдуу, эрди жука киши эле (Т.С.).

2. Кирпикти бир ирмемде муздак шамшар, курч шамшар, ырайымсыз шамшар кызыл жүздүү жигитти кекиртегинен шалабулап түштү (Т.К.).

3. – Ошондойбу? – Насирдин бек заардуу жүз менен аны тиктеп, кекетти (Т.К.).

Урматтуу жаангер Абдырахман парваначы баатырды салтанат менен тозгула деген!... (Т.К.).

Жайнагүл деген атына жараша жайнаган эстүү келин турбайбы (З.Сооронбаева. Чоочун киши, 304-б).

Сабырбек шадылуу колдору менен Каратайдын алка-жалкасынан алып, кош колдоп өзүн көздөй жулкуй тартты (Ч.Айтматов. III т. 348-бет.)

Катыштык сын атоочту жасоодо –лык мүчөсү да өнүмдүү ролду ойнойт. Мунун жардамы менен көптөгөн сын атоочтор жасалат. Биздин байкашыбызча, бул мүчөнүн жардамы менен жасалган татаал сын атоочтор көбүнчө илимий стилде, алардын бир катары илимий жана публицистикалык стилдерде колдонулат. Маселен: Сиздерге чың ден соолук, бийик патриоттук сезим каалайбыз. Климаттык шарттары татаал интенсивдүү сугат жерлер. Кредитордук көмөк, органикалык зат. Кыргызстандын өнүгүүсүнүн келечеги географиялык ресурстук мамилеге да тиешелүү (Ысык-Көл кабарлары, 5.08.2010).

Ал эми математикада –лык мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор составдык терминдердин тутумунда колдонулуп, айтылуучу ойду тактап турат. Мындай терминдер башка стилдерден дээрлик кезикпейт. Мисалы:

1. Мындай тендемелер биквадрат-тык тендемелер деп аталат («Математика»).

2. Сандын маанисинен квадраттык же кубдук тамыр чыгаруу, ошончо маани берүүчү удаалаш көбөйтүү, бөлүүдө алгачкы берилгендерди стандарттык түргө келтирип алуу оңтойлуу болот («Математика»).

Кыргыз тилин деги сын атоочтор өзүнүн аз санда жана аз өнүмдүү экендигине карабай, тексти стилистикалык жактан иликтөөдө чоң мааниге ээ.

Функционалдык стилдер өзүнө гана тиешелүү болгон типтүү колдонулган тил каражаттары аркылуу айырмаланат. Мындай өзгөчөлүктөрдү билүү сөз маданиятынын жогорку деңгээлде болушуна шарт түзөт.

Адабияттар:

1. Үмөталиева Б.Д. Имя прилагательное в современном киргизском языке. –Ф.: Мектеп, 1965.

2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Ф.: Мектеп, 1980.

3. Ефимов А.М. Стилистика русского языка. –М.: Просвещение, 1969.

4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. –Б., 2001.

5. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Б., 1996.